

વર્સેલ્સની સંધિ (ઈ.સ. 1919) દ્વારા પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો. ફરી યુદ્ધનું પુનરાવર્તન ન થાય તથા વિશ્વમાં વિશ્વશાંતિ જળવાઈ રહે તે માટે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી છતાં માત્ર 20 વર્ષના ટૂંકા સમયમાં વિશ્વને બીજા વિશ્વયુદ્ધનો સામનો કરવો પડ્યો. આ 20 વર્ષમાં અનેક નવાં પરિવર્તનો આવ્યાં. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત પછી વિશ્વને બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જતા અનેક મહત્વના બનાવોની માહિતી અહીં આપણે ટૂંકમાં મેળવીશું.

રાષ્ટ્રસંઘ (League of Nations)

મહાવિનાશક યુદ્ધ પછી વિશ્વના દેશોમાં શાંતિ જાળવી રાખવા, પરસ્પરના મતભેદોને શાંતિથી દૂર કરવા તથા વિશ્વ-બંધુત્વની ભાવનાને વિકસાવવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાની જરૂર હતી. આ સમયે અમેરિકન પ્રમુખ વુડ્રો વિલ્સનના 14 મુદ્દાને આધારે પેરિસમાં ભરાયેલી શાંતિપરિષદે (10 જાન્યુઆરી 1920) રાષ્ટ્રસંઘ (The League of Nations)ની સ્થાપના કરી. આ રાષ્ટ્રસંઘના સભ્ય બનવા ઇચ્છતા રાષ્ટ્રે સૌપ્રથમ ખતપત્ર(રાષ્ટ્રસંઘનું બંધારણ)ની શરતોનો સ્વીકાર ઉપરાંત રાષ્ટ્રસંઘની સામાન્ય સભાના બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમતી મેળવવાની રહેતી. આ રાષ્ટ્રસંઘના સભ્યપદેથી દૂર થવા માટે બે વર્ષ પહેલાં ફરજિયાત નોટિસ દ્વારા જાણ કરવાની રહેતી. ખતપત્રનો ભંગ કરનારને રાષ્ટ્રસંઘમાંથી દૂર કરવાની જોગવાઈઓ પણ હતી. અમેરિકા જેવી મહાસત્તા આ સંસ્થામાં ક્યારેય જોડાઈ ન હતી છતાં રાષ્ટ્રસંઘની દરેક પ્રવૃત્તિ પર તેનું વર્ચસ્વ રહેતું.

રાષ્ટ્રસંઘના ઉદ્દેશો/આદર્શો

રાષ્ટ્રસંઘના દરેક સભ્યરાષ્ટ્રે અન્ય રાષ્ટ્રની પ્રાદેશિક અખંડિતતા જાળવવી, ગુપ્ત સંધિઓ કરવી નહીં, શસ્ત્ર-સામગ્રીનો વધારો ન કરવો, મતભેદ કે ઝઘડાનો ઉકેલ વાટાઘાટો દ્વારા કે મધ્યસ્થ લવાદ દ્વારા કરવો. લવાદી ચુકાદો બન્ને રાષ્ટ્રોએ સ્વીકારવો. જો આ ચુકાદાથી અસંતોષ હોય તો ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ સુધી યુદ્ધનો આશરો લેવો નહીં. જે રાષ્ટ્ર લવાદના ચુકાદાને સ્વીકારે નહીં અને યુદ્ધનો આશ્રય લે તો તેને બળવાખોર રાષ્ટ્ર જાહેર કરવું. તેની સાથેના દરેક સંબંધો કાપી નાખવા. આ યુદ્ધમાં દરેક રાષ્ટ્રે બળવાખોર રાષ્ટ્ર સામે લડવા દરેક પ્રકારની યુદ્ધ માટેની મદદ કરવી. કોઈપણ યુદ્ધને જન્મ આપનાર ગરીબી, બેકારી, નિરક્ષરતા દૂર કરવા દરેક રાષ્ટ્રે પ્રયત્ન કરવા.

રાષ્ટ્રસંઘની સંસ્થાઓ

રાષ્ટ્રસંઘે પોતાના ઉત્તમ આદર્શો અને ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરવા કેટલીક સમિતિઓની રચના કરી હતી. તેમાં સામાન્ય સભાના સભ્યોને મતાધિકાર માટેની કામગીરી થતી હતી. રાષ્ટ્રસંઘના ઉદ્દેશોની વિરુદ્ધ જતા બળવાખોર રાષ્ટ્ર સામે પગલાં લેવાની સત્તા કારોબારી સમિતિ પાસે હતી. રાષ્ટ્રસંઘની અગત્યની સંસ્થા ગણાતી સચિવાલય રાષ્ટ્રસંઘની કાર્યવાહી માટે બેઠકનું આયોજન કરતી અને તેમાં થયેલ ચર્ચાઓ કે ઠરાવોની નોંધ રાખી તે ઠરાવો દરેક સભ્યરાષ્ટ્રોને મોકલી આપતી.

રાષ્ટ્રસંઘની રચના થઈ તે પહેલાં જ આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલતની રચના કરવામાં આવી હતી. તેનું મુખ્ય મથક હેગ (નેધરલેન્ડ) હતું. આ અદાલત મુખ્યત્વે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના વાદ-વિવાદનો ઉકેલ લાવતી. તેમાં કુલ 11 મુખ્ય અને 4 ઉપન્યાયાધીશની 7 વર્ષ સુધી નિમણૂક કરવામાં આવતી. આ સંસ્થાએ બીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધીમાં 60 જેટલા વિવાદોમાંથી 32 ચુકાદા તથા 28 બાબતોમાં માત્ર સલાહસૂચન આપીને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે તંગદિલી રોકવાની અને સુમેળ સાધવાની મહત્વની કામગીરી કરી હતી.

જીનીવા ખાતે મુખ્ય મથક ધરાવતી આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર સંઘ (I.L.O.) નામની સંસ્થા વિશ્વભરના મજદૂરોના આર્થિક અને સામાજિક કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતી. આ સંસ્થાની વિશેષતા એ હતી કે રાષ્ટ્રસંઘનાં સભ્ય ન હોય તેવાં રાષ્ટ્રો પણ તેમાં જોડાઈ શકતાં. આ સંસ્થાની બહોળી કામગીરી માટે તેમાં 300 કર્મચારીઓ રખાયા હતા.

રાષ્ટ્રસંઘની સિદ્ધિઓ

માત્ર 20 વર્ષના ટૂંકા સમયમાં રાષ્ટ્રસંઘે અનેક મહત્વની સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. માનવહક્કનું જાહેરનામું બહાર પાડીને માનવના મૂળભૂત અધિકારોને રક્ષણ આપ્યું, પછાત રાષ્ટ્રોને નાણાકીય સહાય કરી, મંદીમાં સપડાયેલાં રાષ્ટ્રોને લોનની સગવડ આપી. ઉપરાંત ગુલામી, વેઠપ્રથા, વેશ્યાગૃહો, લોહીનો વેપાર, બાળકો અને સ્ત્રી પ્રત્યેના અયોગ્ય વર્તન વગેરે પ્રત્યે સખત વલણ અપનાવી સામાજિક સુધારાનાં કાર્યો કર્યાં. વિશ્વ આરોગ્ય સંઘ દ્વારા કોલેરા, ક્ષય, શીતળા, ટાઈફોઇડ વગેરે ચેપી રોગોને અટકાવવા, દૂર કરવા માટેની દવાઓ શોધવા માટે સંશોધન કેન્દ્રો સ્થપાયાં. આમ, માનવ-સમાજની ખૂબ ઉપયોગી સેવા બજાવી.

રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતા

રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનાનો મુખ્ય હેતુ વિશ્વશાંતિનો હતો પરંતુ પોતાની કેટલીક નબળાઈઓના કારણે આ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં રાષ્ટ્રસંઘ નિષ્ફળ રહ્યું. આ દરમિયાન (1919 થી 1939) કેટલીક ઘટનાઓ એવી બની કે જેણે વિશ્વને બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ ધકેલ્યું.

(1931) જાપાનના ચીનના મંચુરિયા પ્રદેશ પરના આક્રમણને રાષ્ટ્રસંઘ રોકી શક્યું નહીં. એ જ રીતે ઇટાલીના સરમુખત્યાર મુસોલિનીએ આફ્રિકાના એબિસિનિયા પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે રાષ્ટ્રસંઘે તેની સામે આર્થિક નાકાબંધી જાહેર કરી છતાં અન્ય સભ્યરાષ્ટ્રોએ ઇટાલીને છૂપી રીતે મદદ ચાલુ રાખી. રાષ્ટ્રસંઘ ઇટાલી સામે દંડનાત્મક પગલું ભરે તે પહેલાં જ ઇટાલીએ રાષ્ટ્રસંઘનું સભ્યપદ ફગાવી દીધું. તે જ રીતે જર્મનીમાં હિટલરે વર્સેલ્સની સંધિને કાગળનો ટુકડો ગણાવી ફેંકી દીધી અને યુદ્ધદંડ ભરવાનું બંધ કરી અન્ય રાષ્ટ્રો પર કબજો મેળવવાનું શરૂ કર્યું. છતાં રાષ્ટ્રસંઘ કંઈ કરી શક્યું નહીં. આમ, દરેક ઘટનાસમયે રાષ્ટ્રસંઘ મૂક પ્રેક્ષક બની રહ્યું. પરિણામે તેણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી. અંતે (1939) બીજા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત સાથે જ રાષ્ટ્રસંઘનો અંત આવ્યો.

ઇટાલીમાં ફાસીવાદ

ઇટાલીમાં ફાસીવાદના ઉદય માટે જુદાં-જુદાં અનેક કારણો છે. ખાસ કરીને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી વિકટ બનેલી આર્થિક, રાજકીય સ્થિતિ તેના માટે જવાબદાર હતી. ઇટાલી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં મિત્રરાજ્યોના પક્ષે હતું પરંતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે થયેલી વર્સેલ્સની સંધિમાં ઇટાલીને કોઈ આર્થિક કે પ્રાદેશિક લાભ મળ્યો ન હતો. તેથી ઇટાલીના સૈનિકો અને પ્રજામાં ભારે અસંતોષ અને રોષ ફેલાયા હતા.

આર્થિક મહામંદી

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં મિત્રપક્ષે રહીને ઇટાલી લડ્યું હતું. તેને આ યુદ્ધમાં અઢળક ખર્ચ થયો હતો. વેપાર-ઉદ્યોગ ભાંગી પડ્યા હતા. તેથી ગરીબી, બેકારી, ભૂખમરો વ્યાપક બન્યાં. દેશની આર્થિક સ્થિતિ અત્યંત કથળી ગઈ. ઇટાલીની સરકારે પ્રજાની મુશ્કેલી દૂર કરવા કોઈ પગલાં લીધાં નહીં.

સામાજિક પરિણામ

આર્થિક મહામંદીના પરિણામે ઇટાલીના બેકાર મજૂરો રશિયાની સામ્યવાદી વિચારસરણી તરફ આકર્ષાયા. સામ્યવાદીઓએ પણ તેનો લાભ લીધો. તેમણે ચૂંટણીમાં ભાગ લઈ સરકાર વિરુદ્ધ દેખાવો કર્યા. હડતાલ અને ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. અહીં પણ ઇટાલીની સરકાર તેને રોકવામાં નિષ્ફળ રહી.

રાજકીય પરિણામ

ઇટાલીમાં ફાસીવાદની સૌથી વ્યાપક અસર તેના રાજકીય પાસાં પર જોવા મળે છે. ઇટાલીની પ્રજા દરેક મુશ્કેલીનો અંત લાવે તેવા કોઈ નેતાની શોધમાં હતી. આ સમયે બેનિટો મુસોલિનીની નેતાગીરી પ્રબળ બનતાં તેણે બહુ ઝડપથી ઇટાલીની સત્તા મેળવી.

બેનિટો મુસોલિની :

ઇટાલીના રૂમાનિયા ગામમાં એક ગરીબ લુહારને ત્યાં જન્મેલા (ઈ.સ. 1883) મુસોલિનીને ક્રાંતિકારી

વિચારો તેના પિતા તરફથી વારસામાં મળ્યા હતા. તેની માતા શિક્ષિકા હોવાથી શિક્ષણકાર્ય પૂરું કર્યા બાદ થોડો સમય શિક્ષક તરીકેનું કાર્ય કર્યું. તે દરમિયાન તે સામ્યવાદી વિચારસરણીથી આકર્ષાયો. પરંતુ પાછળથી તે તેનો કટ્ટર વિરોધી બન્યો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમયે તે સૈનિક તરીકે યુદ્ધમાં જોડાયો હતો.

ફાસીસ્ટ પક્ષની સ્થાપના

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે થયેલી વર્સેલ્સની સંધિમાં ઇટાલીને થયેલા અન્યાયને દૂર કરવા મુસોલિનીએ ઇટાલીના અસંતુષ્ટ યુવાનો અને સૈનિકોનું જૂથ રચી (1919) ઇટાલીના મિલાન શહેરમાં ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદી ફાસીસ્ટ પક્ષની સ્થાપના કરી. લાકડાંની ભારી અને કુહાડી (ફેસિસ)ના રોમન સમ્રાટના પ્રતીકને તેણે પક્ષના પ્રતીક તરીકે સ્વીકાર્યું તેથી આ પક્ષ ફાસીવાદ કે ફાસીસ્ટ પાર્ટી તરીકે ઓળખાયો. ફાસીવાદનો ગણવેશ કાળો હતો તેથી તેઓ “કાળા ખમીસધારી” તરીકે ઓળખાયા.

આગળ જતાં (ઈ.સ. 1919) યોજાયેલી ચૂંટણીમાં ખુદ મુસોલિની પણ પક્ષની સાથે હાર્યો, પરંતુ ફાસીસ્ટ સૌથી બળવાન પક્ષ (ઈ.સ. 1922) બન્યો. આ સમયે સામ્યવાદીઓએ પાડેલી હડતાલને રોકવામાં સરકાર નિષ્ફળ ગઈ તેથી મુસોલિનીએ કહ્યું “હડતાલને કાબૂમાં રાખો કે સત્તાનાં સૂત્રો સોંપી દો.” મુસોલિનીએ સૈનિકો સાથે રોમ તરફ કૂચ કરી. સમય જાળવીને સમ્રાટ ઈમેન્યુએલ ત્રીજાએ મુસોલિનીને સરકાર રચવાનું કહ્યું. છેવટે (30 ઓક્ટોબર 1922) મુસોલિનીએ ઇટાલીમાં પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરી સત્તા સંભાળી.

વ્યક્તિ રાજ્ય માટે છે, રાજ્યની બહાર વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય નથી તેવું માનતો મુસોલિની રાજ્યને મહત્ત્વ આપતો હતો. લોકશાહી અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો તે કટ્ટર વિરોધી હતો. સરમુખત્યાર શાસનનો હિમાયતી છતાં સામ્યવાદનો વિરોધી હતો.

ઉગ્ર ફાસીવાદની વિચારસરણી ધરાવતા મુસોલિનીએ બહુ જ થોડા સમયમાં ઇટાલીની કાયાપલટ કરવાનું શરૂ કર્યું. રાજ્યની દરેક સંસ્થાઓને ફાસીવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ કામ કરવાની ફરજ પાડી. તેની નવી આર્થિક નીતિને પરિણામે ઉત્પાદન વધ્યું. રાષ્ટ્રનો આર્થિક વિકાસ ઝડપી બન્યો. બેકારી, નિરક્ષરતા દૂર કરવા ખાસ ઝુંબેશ શરૂ કરવામાં આવી. તેથી ઇટાલી (1935)માં માત્ર 2 લોકો જ નિરક્ષર રહ્યા હતા. લશ્કરી તાકાત વધારવા લશ્કરી ભરતી ફરજિયાત બનાવી. નૌકાકાફલામાં વધારો કર્યો. સરમુખત્યારશાહી વિચારસરણીવાળા મુસોલિનીએ ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદી લશ્કરી સંગઠન ઊભું કર્યું. 60 વર્ષથી પોપ સામે ચાલ્યા આવતા ઝઘડાઓનો સંધિ દ્વારા અંત લાવીને મુસોલિનીએ મોટી સિદ્ધિ મેળવી. તેણે આમ કરીને વેટિકનનગર ઉપર પોપની સત્તા સ્વીકારતા હજારો કેથલિકો ખુશ થયા. આથી સ્વાભાવિક જ તેની લોકપ્રિયતામાં વધારો થયો.

જર્મનીમાં નાઝીવાદ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે હારેલા જર્મનીને અત્યંત કૂર અને અપમાનજનક એવી વર્સેલ્સની સંધિ પર ફરજિયાત સહી કરવી પડી. સ્વાભાવિક જ આ સંધિથી જર્મન પ્રજાનું અપમાન થયું હતું. તેથી જર્મનીના યુવાનો ક્રોધે ભરાયા. આ રાષ્ટ્રવાદી યુવાનોનાં સંગઠન બનતાં નાઝીવાદનો ઉદય થયો. સામ્યવાદના આંતરરાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતને કારણે જર્મનીમાં એનો વધુ ફેલાવો થશે તો સામ્યવાદી જર્મની રશિયાનું કઠપૂતળી રાષ્ટ્ર બની જશે તેવા ભયે નાઝી પક્ષનો વિકાસ કર્યો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને વર્સેલ્સની સંધિને પરિણામે આર્થિક ક્ષેત્રે બરબાદ થયેલા જર્મનીને અમેરિકાએ આર્થિક મદદ કરી પરંતુ (1929-30) મહામંદીએ તેની આર્થિક સ્થિતિ વધારે ખરાબ કરી.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે જર્મનીમાં ઉદ્ભવેલા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં વાઈમર પ્રજાસત્તાક નિષ્ફળ ગયું. આ સમયે પ્રજા શક્તિશાળી અને શીઘ્ર નિર્ણયશક્તિવાળી વ્યક્તિની શોધમાં હતી ત્યારે એડોલ્ફ હિટલરના રૂપમાં લોકોને પોતાનો તારણહાર દેખાતાં તેને બહોળો આવકાર-સ્વીકાર મળ્યાં.

એડોલ્ફ હિટલર

ઑસ્ટ્રિયાના એક સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મેલા (20 એપ્રિલ, 1889) હિટલરને ગરીબીને કારણે પૂરતું શિક્ષણ મળ્યું ન હતું. શરૂઆતમાં વિયેનામાં કૉન્ટ્રાક્ટરને ત્યાં નોકરી કર્યા બાદ તે મ્યુઝિયમમાં ચિત્રો બનાવી જીવન

ગુજારવા લાગ્યો. અહીં જર્મન સંસ્કૃતિની તેના પર ગાઢ અસર થઈ. તે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મની તરફથી લશ્કરમાં જોડાયો. આ યુદ્ધમાં જર્મનીને મળેલા પરાજય માટે તેણે જર્મન નેતાઓ અને યહૂદી પ્રજાને જવાબદાર ગણાવ્યાં. હારેલા જર્મનીને ગૌરવ સ્થાપવાના ધ્યેય સાથે તે ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદના શસ્ત્ર સાથે રાજકારણમાં જોડાયો.

નાઝીપક્ષ

અસંતુષ્ટ જર્મન સૈનિકોના જૂથમાંથી હિટલરે “રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી જર્મન કામદારોનો પક્ષ” (National Socialist German Workers Party) નાઝી પક્ષની સ્થાપના કરી. તેની એક સભામાં હિટલરે 25 મુદ્દાનો કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો. જેમાં મુખ્યત્વે વર્સેલ્સની સંધિને ફગાવી દેવી, ગુમાવેલા પ્રદેશો પાછા મેળવવા, મજૂર મધ્યમવર્ગની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી તેમજ શસ્ત્રસામગ્રીમાં વધારો કરવાનો કાર્યક્રમ હતો. જર્મન પ્રજાની જાગૃતિ માટેનો આ કાર્યક્રમ જાહેર કરતાં સરકારે તેને જેલની સજા કરી. અહીં તેણે ‘મારો સંઘર્ષ’ (MEIN KAMPF) નામનું પુસ્તક લખ્યું જેનાથી નાઝી વિચારોનો લોકોમાં વધારે ફેલાવો થયો. સમગ્ર દેશમાં નાઝી પક્ષની શાખાઓ શરૂ કરી. ભૂરા રંગનો લશ્કરી પોશાક અને ખભા પર લાલ રંગની પટ્ટી સાથે ઊંધા સ્વસ્તિક નું ચિહ્ન (આર્યત્વનું પ્રતીક) તે રાખતા. નાઝીના અંગરક્ષકો કાળો પોશાક પહેરતા અને તેના પર ખોપરીનું ચિહ્ન રાખતા. આ અંગરક્ષકો નાઝી વિરોધીઓને ખતમ કરવા હંમેશાં તત્પર રહેતા.

સરમુખત્યાર હિટલર

હિટલરે જર્મનીને આર્થિક મહામંદીમાંથી બહાર લાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યા. તેણે દરેક વ્યક્તિને કામ અને રોટી આપવાનું વચન આપ્યું. સામાન્ય ચૂંટણીમાં ઈ.સ. 1930 અને 1932 નાઝી પક્ષ દેશમાં બળવાન પક્ષ તરીકે ઊભરી આવ્યો. બીજા વર્ષે હિટલર વડાપ્રધાન બન્યો. આ અરસામાં (1934) રાષ્ટ્રપતિ હિન્ડેનબર્ગનું અવસાન થતાં ચૂંટણી કરવાને બદલે હિટલરે પોતે જ રાષ્ટ્રપતિપદ સંભાળ્યું. આ ઘટનાની સાથે જ જર્મનીમાં પ્રજાસત્તાક શાસનનો અંત આવ્યો અને એક વ્યક્તિના સરમુખત્યારશાહી શાસનની શરૂઆત થઈ.

સર્વોપરી, સર્વગ્રાહી અને સર્વસત્તાધીશ રાષ્ટ્રમાં માનતા હિટલરે “એક પક્ષ, એક પ્રજા અને એક નેતાનો” આદર્શ અપનાવ્યો. નાઝી પક્ષમાં અમાપ, સંપૂર્ણ અને સર્વોપરી સત્તાનો પ્રતીક-ફ્યૂહરર કહેવાતો. તેની આજ્ઞા અને આદેશ સર્વોપરી ગણાતા. સમગ્ર વિશ્વમાં માત્ર જર્મન પ્રજા જ આર્યપ્રજા છે તેવી માન્યતા ધરાવતા હિટલરે આ પાઠ્યપુસ્તકમાં “હિટલર અમારો નેતા છે અને અમે તેને ચાહીએ છીએ” તેવું જણાવ્યું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં હારનું કારણ યહૂદીઓને માનનાર હિટલરે 60 લાખ યહૂદીઓને ગેસ ચેમ્બરમાં ગૂંગળાવી તેની હત્યા કરી. હિટલરે “જ્યાં જ્યાં જર્મન ત્યાં ત્યાં જર્મની” નું અત્યંત સંકીર્ણ રાષ્ટ્રવાદી સૂત્ર અપનાવી બીજા વિશ્વયુદ્ધ માટેનાં બીજા રોપ્યાં.

હિટલરે નાઝી પક્ષ દ્વારા ટૂંક સમયમાં જ મજબૂત જર્મન સંગઠન બનાવી તેને સન્માન અપાવ્યું. યહૂદી પ્રજાનો વિરોધ અને જર્મન પ્રજાની તરફેણ તેમજ નવી આર્થિક નીતિથી તેણે જર્મનીને સમૃદ્ધ બનાવ્યું. બેકારી દૂર કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. સિંચાઈ, રેલવે, જાહેર મકાનોનું બાંધકામ કરાવ્યું. યુદ્ધસામગ્રીનું ઉત્પાદન શરૂ કર્યું. વિશ્વમાં જર્મન પ્રજાને સર્વોપરી ગણાવી પ્રજામાં જુસ્સો વધાર્યો જેણે આગળ જતાં ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદનું ધીમું ઝેર લોકમાનસમાં નાંખ્યું. જેણે બીજા વિશ્વયુદ્ધને જન્મ આપવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી.

ન્યૂડીલ પોલિસી અને વિશ્વમાં અમેરિકાનું વધતું જતું મહત્ત્વ

મહામંદીની (1929-30) અસર હેઠળ અમેરિકા પોતાને બચાવી શક્યું નહોતું. આ સમયે અમેરિકાને આ મહામંદીમાંથી ઉગારવા માટે અમેરિકન રાષ્ટ્રપતિ ફ્રેંકલિન ડી. રૂઝવેલ્ટે ઉત્તમ આદર્શો સાથેનો નવીનીકરણનો કાર્યક્રમ અમેરિકામાં અમલમાં મૂક્યો, જે “ન્યૂડીલ” તરીકે ઓળખાય છે. આ ન્યૂડીલના ઉદ્દેશ રીલિફ (Relief) રિકવરી (Recovery) અને રિફોર્મ (Reform) હતા. જેનાથી લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ, લોકશાહીના મૂલ્યની જાળવણી અને રાષ્ટ્રની કુદરતી સંપત્તિની જાળવણી કરવાનાં મૂલ્યો વિકસે એવી અપેક્ષા હતી. એફ. ડી. રૂઝવેલ્ટે આ નીતિ ટૂંકાગાળા અને લાંબાગાળાની એમ બે ચરણમાં મૂકી. આ ન્યૂડીલ નીતિ પ્રમાણે ઉદ્યોગ, કૃષિ, શ્રમ, ન્યાય, વેપાર, રોજગાર, કુદરતી સંપત્તિ તેમજ સામાજિક સુરક્ષા વગેરે માટેનાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં, જેમાં પર્યાવરણ જાળવણી

સાથે કુદરતી સંપત્તિના ઉપયોગનું આયોજન હતું. આ ન્યૂડીલ નીતિમાં એફ. ડી. રૂઝવેલ્ટની કર્મઠતા, નિષ્ઠા અને સૂઝબૂઝ સાથે રાષ્ટ્રહિત માટેની તેની સમર્પણની ભાવનાનો પરિચય થાય છે.

ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસમાં આવેલાં પરિવર્તનો

આ સમય દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડના સામ્રાજ્ય સમા દેશોમાં રાષ્ટ્રીય આંદોલન થતાં અંકુશ ઢીલો પડ્યો. ઈંગ્લેન્ડમાં સર્વપક્ષીય સરકારની રચના કરવામાં આવી. સરકારે અસાધારણ સત્તાનો ઉપયોગ કરી રાષ્ટ્રને આર્થિક મહામંદીમાંથી બચાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. સ્વાયત્ત સંસ્થાઓનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારાયું. સામૂહિક સુરક્ષા માટેના રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રયાસોને પોતાના હિતને ધ્યાનમાં રાખી ટેકો આપ્યો. ટૂંકમાં, આ સમયની ઈંગ્લેન્ડની વિદેશનીતિ વ્યવહારુ અને સમતોલ હતી.

યુરોપનાં તત્કાલીન રાજ્યોમાં ફ્રાંસ કદાચ સૌથી વધારે શક્તિશાળી અને પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન રાષ્ટ્ર હોવા છતાં તેને જર્મનીનો સૌથી મોટો ભય હતો. તેથી તેણે રાષ્ટ્રસંઘ પાસે પોતાનું લશ્કર રાખવાની પરવાનગી માંગી તેમજ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા સાથે ત્રિપક્ષીય કરાર દ્વારા પ્રાદેશિક અખંડિતતા અને યુદ્ધ સમયે લશ્કરી મદદની બાંહેધરી મેળવી. બેલ્જિયમ, પોલેન્ડ અને ઝેકોસ્લોવેકિયા સાથે પરસ્પર મિત્રતા, સંરક્ષણ અને લશ્કરી સહાયની સંધિ કરી. તેમને આર્થિક મદદ કરી ફ્રાંસે પોતાના સંઘો વધારે મજબૂત અને સલામત બનાવ્યા. આર્થિક મંદીના કારણે ગરીબી, બેકારી જેવા પ્રશ્નોને હલ કરવામાં નિષ્ફળ જતાં સરકારની પ્રતિષ્ઠાનું વારંવાર પતન થવા લાગ્યું જેને કારણે રાજકીય અસ્થિરતામાં વધારો થયો.

ટૂંકમાં, કોઈપણ પ્રકારે પોતાની રાષ્ટ્રીય સલામતી જાળવવી એ બે વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાનના સમયની ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ અને વિદેશનીતિનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું.

યુ.એસ.એસ.આર. (રશિયા)નો ઉદય

સ્તાલિનનાં નેતૃત્વ નીચે (1929 થી 39) પંચવર્ષીય યોજનાઓથી બહુ જ થોડા સમયમાં સોવિયત સંઘે અભૂતપૂર્વ આર્થિક વિકાસ સાધ્યો. (1936) સોવિયત રશિયાનું નવું બંધારણ અમલમાં આવતાં સોવિયત સંઘમાં “સોવિયત સામ્યવાદી પ્રજાસત્તાક સંઘ” (યુ.એસ.એસ.આર.)નું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ બંધારણ પ્રમાણે દરેકને સમાન અધિકાર અપાયા. કામદારોની સમિતિને કારખાનાનું સંચાલન સોંપાયું. અનેક સામાજિક અને શૈક્ષણિક સુધારાઓ કરી રશિયાનો સર્વાંગી વિકાસનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. આમ છતાં સામ્યવાદી પક્ષ અને તેનો વડો રાષ્ટ્રમાં સર્વોપરી હતા તેથી લોકોના રાજકીય અધિકાર પર વ્યાપક કાપ આવ્યો.

આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકામાં આવેલાં પરિવર્તનો (1919-1939)

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે આફ્રિકામાં સ્વતંત્રતાની ચળવળ માટેની લોકજાગૃતિ આવી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે પોતાને સ્વતંત્રતા મળશે એવી આશાએ આફ્રિકન દેશોએ મિત્ર રાષ્ટ્રોને યુદ્ધમાં સહકાર આપ્યો હતો પરંતુ ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસની સંસ્થાનો પ્રત્યેની નીતિમાં પરિવર્તન આવ્યું નહીં. તેથી આફ્રિકામાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની શરૂઆત આ સમયે થઈ જેમાં વિવિધ સંગઠનો રચાયાં. આવા સંજોગોમાં (1912) આફ્રિકામાં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ. તેણે પોતાના રાષ્ટ્રની ગુલામી ભોગવી રહેલી પ્રજાને પોતાના અધિકારો માટે જાગ્રત કર્યા. આફ્રિકાનાં સંસ્થાનોની પ્રજા સ્વતંત્રતા, લોકશાહી અને રાષ્ટ્રવાદના રંગે રંગાઈ. પરિણામે પોતાના સામ્રાજ્યવાદી માલિકો સામે માથું ઊંચું કરવાનું શરૂ કર્યું.

અમેરિકાની દક્ષિણે આવેલાં 24 સંસ્થાનો લેટિન અમેરિકાના નામે ઓળખાતાં. અહીં વસતી પ્રજા લેટિન કુળની હતી અને તેની ભાષા પણ લેટિન હતી. અમેરિકાની જેમ અહીંનાં સંસ્થાનોને પણ સ્વતંત્રતા માટે લાંબો સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો. અહીંનાં પડોશી રાષ્ટ્રો અમેરિકા અને કેનેડાએ લેટિન અમેરિકાની સમસ્યાઓને જાણવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો પણ પોતાનો વિકાસ ચાલુ રાખ્યો. આ સમયે લેટિન અમેરિકાએ સ્વતંત્રતા બાદ અમેરિકાનું અનુકરણ કર્યું નહીં; પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના વિકાસના પ્રયત્ન કર્યા તેથી આ રાષ્ટ્રોમાં આંતરકલહ, સરમુખત્યારશાહી તેમજ લશ્કરી વિદ્રોહ શરૂ થયા. આ સ્થિતિમાં બ્રાઝિલ, ચિલી અને

આર્જેન્ટાઈનાનાં ત્રણ રાષ્ટ્રોમાં રાજકીય સ્થિરતાની અને લોકશાહી શાસનની આશા હતી પરંતુ તેમાં લેટિન અમેરિકાનાં જ અન્ય રાજ્યોનો સમાવેશ થતો ગયો. આ સમયે આર્જેન્ટિના અને બ્રાઝિલમાં સરમુખત્યારશાહી શાસન સ્થપાયું. મેક્સિકોમાં પણ એકપક્ષીય વ્યવસ્થાવાળું લોકશાહી શાસન સ્થપાયું. લેટિન અમેરિકામાં સૌથી મહત્વનો પ્રજાતંત્રનો દરજ્જો ઉરુગ્વેને મળ્યો.

એશિયામાં રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનો

રાષ્ટ્રવાદનો સામાન્ય અર્થ “સ્વદેશ પ્રત્યેની વફાદારી અથવા તો દેશભક્તિ થાય.” આ સમયે (1919 થી 1939) એશિયાના કેટલાક દેશો પર યુરોપીય રાષ્ટ્રો ફાંસ અને ઈંગ્લેન્ડની સત્તા હતી. આ સમયે એશિયામાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનો થયાં. તેની પ્રેરણા પણ યુરોપમાંથી મળેલી કારણ કે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, ઉદારતા, રાષ્ટ્રીય એકતા, સ્વતંત્રતા, લોકશાહી, સમાજવાદ, બંધારણીય સરકાર જેવા સ્વાધીનતાના વિચારો એશિયન રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓ જેવા કે ચીનના ડૉ. સુન-યાત-સેન, ભારતના મહાત્મા ગાંધી, નેહરુ, ઝીણા, વિયેટનામના હોં-ચી-મીન, ફિલિપાઈન્સના ક્વિઝોને યુરોપની કેળવણીમાંથી મેળવ્યા હતા. એ જ રીતે સામ્રાજ્યવાદી દેશો દ્વારા આર્થિક શોષણ, જાતિભેદ, રંગભેદ, વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનોનો વિકાસ વગેરે બાબતોએ એશિયન પ્રજામાં યુરોપીય સત્તાના વિરોધમાં રાષ્ટ્રવાદી આંદોલન માટે પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરી.

ભારતમાં આ સમયે ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે રાષ્ટ્રીય આંદોલનની શરૂઆત થઈ, રોલેટ એક્ટ, જલિયાંવાલા બાગ હત્યાકાંડ, ચૌરી-ચોરાનો બનાવ વગેરે સામે અહિંસક આંદોલનો શરૂ થયાં. અહીં અસહકાર આંદોલનો સાથે કેટલીક રચનાત્મક અને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આંશિક સ્વરાજની માંગથી પૂર્ણસ્વરાજની માંગ સુધીના રાષ્ટ્રીય આંદોલનોનું સ્વરૂપ વ્યાપક બન્યું.

‘શિનહાઈ’ (1911) નામની સફળ ક્રાંતિએ ચીનમાં પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી. અહીં લાંબા સમય સુધી સામ્યવાદીઓ પોતાની સત્તા સ્થાપી શક્યા નહીં, પરંતુ ઘણા લાંબા સમયના સંઘર્ષના અંતે અહીં સામ્યવાદી સરકારની રચના થઈ.

ભારતનાં પડોશી રાષ્ટ્રો અફઘાનિસ્તાને ઈંગ્લેન્ડ વિરુદ્ધ સશસ્ત્ર લડાઈ લડી સ્વતંત્રતા મેળવી. ઈરાનમાંથી રશિયાએ પોતાના સૈનિકો પાછા લઈ લીધા તેથી ઈરાનમાં રહેલ ઈંગ્લેન્ડની સત્તા સામે સંઘર્ષ શરૂ થયા. અંતે (1950)માં ઈરાને આઝાદી મેળવી.

આમ, એશિયામાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે ઈંગ્લેન્ડ અને ફાંસની રાજસત્તા સામે સ્વતંત્રતા મેળવવા રાષ્ટ્રીય આંદોલનો શરૂ થયાં, જેના પરિણામે કેટલાંક રાષ્ટ્રોએ પૂર્ણસ્વતંત્રતા મેળવી તો કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં આઝાદી માટેનો પાયો વધારે મજબૂત બન્યો.

જાપાનમાં લશ્કરવાદ

આ સમયે જાપાને પોતાનાં પાયદળ અને નૌકાદળને આધુનિક બનાવ્યાં. શસ્ત્રસામગ્રી માટે અનેક કારખાનાઓ શરૂ કર્યા. રાજકારણમાં લશ્કરી અધિકારીઓને મહત્વના હોદ્દા આપ્યા. રાજકારણમાં લશ્કરનું મહત્વ વધ્યું. પ્રજા લશ્કરને આદર અને માનથી જોવા લાગી. પ્રચંડ લશ્કરી તાકાતને આધારે જાપાને અનેક નવા પ્રદેશો ઉપર કબજો મેળવ્યો. લશ્કરવાદી નીતિ અપનાવી વર્સેલ્સની સંધિની અવગણના કરી. નૌકાદળની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા પછી જાપાને ત્રીજું સ્થાન મેળવ્યું.

વિશ્વસત્તા તરીકે જાપાનનો ઉદય

એશિયાનો નાનકડો દેશ જાપાન 20મી સદીના પ્રથમ ત્રણ દાયકા સુધી મૂડીવાદી અને વ્યક્તિવાદી વિચારસરણીના પ્રભાવ નીચે હતો. તેની આંતરિક અને વિદેશનીતિ બંધારણીય, સંસદીય લોકશાહીના સ્વરૂપની હતી તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સદ્ભાવ, સહિષ્ણુતા અને સહયોગનું વર્ચસ્વ વિદેશનીતિમાં હતું. વ્યક્તિવાદી વિચારના પ્રભુત્વને પરિણામે વેપાર, રોજગાર અને ઉદ્યોગ-ધંધાની પ્રગતિ થઈ હતી. આ સમયે અહીં ચોક્કસ રાજકીય પક્ષનું આધિપત્ય હતું. પાશ્ચાત્ય જીવનશૈલીના કારણે દેશની સંપત્તિ અને પ્રગતિ અમુક વિશિષ્ટ વર્ગના હાથમાં રહી. તેણે પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે દેશની નીતિ ઘડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. આમ રાષ્ટ્રમાં

આર્થિક અને સામાજિક સ્થિરતા સ્થાપવાના પ્રયત્ન પછી જાપાને લશ્કરવાદને પ્રોત્સાહન આપતી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. પરિણામે રાજકીય, આર્થિક ને લશ્કરી તાકાતમાં વધારો કરી જાપાન વિશ્વમાં પાશ્ચાત્ય મહાસત્તાની હરોળમાં સ્થાન મેળવવામાં સફળ બન્યું.

આક્રમક અને તૃષ્ટિકરણની નીતિ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ થયેલ વર્સેલ્સની સંધિમાં જર્મન, જાપાન, ઇટાલીને થયેલ અન્યાયના કારણે આ રાષ્ટ્રોમાં મહાસત્તાઓ પ્રત્યે ખાસ કરીને બ્રિટન અને ફ્રાંસ પ્રત્યે નફરત અને તિરસ્કારની ભાવના જન્મી. આ સમયે ઇટાલીમાં ફાસીવાદ, જર્મનીમાં નાઝીવાદ અને જાપાનમાં લશ્કરવાદ ફેલાયેલો હતો. તેના પરિણામે આ રાષ્ટ્રો આક્રમક બન્યાં હતાં. રશિયા પણ આ સમયે ‘કોમિન્ટર્ન’ દ્વારા સામ્યવાદના રક્ષણ અને ફેલાવા માટે કટિબદ્ધ હતું. ત્યારે આ ફાસીવાદી, નાઝીવાદી સત્તાઓને તેમજ જાપાનને ખુશ રાખીને આક્રમણ માટે પ્રોત્સાહિત કરવાની બ્રિટન અને ફ્રાંસની નીતિ ઇતિહાસમાં તૃષ્ટિકરણની નીતિ તરીકે ઓળખાય છે.

બ્રિટન અને ફ્રાંસની આ તૃષ્ટિકરણની નીતિનો મુખ્ય હેતુ સામ્યવાદ અને સોવિયત રશિયાના વિસ્તારવાદને અટકાવવાનો હતો. આ માટે ફાસીવાદી સત્તા અને સોવિયત રશિયા વચ્ચે ઘર્ષણ ચાલુ રહે તો બંને જૂથોનો એકબીજા પર અંકુશ રહે. આ માટે બ્રિટને રશિયા તેમજ નાઝી જર્મનીને શક્તિશાળી થતું અટકાવવા માટે ઇટાલીના એબીસિનીયા પરના આક્રમણને પરોક્ષ ટેકો આપ્યો. એ જ રીતે સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ સમયે બળવાખોરોને ઇટાલીએ મદદ કરી છતાં બ્રિટને ઇટાલી સાથે મિત્રાચારી ટકાવવા અને મુસોલિનીને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

સામ્યવાદના ફેલાવાના ભયને લીધે બ્રિટને (1935માં) જર્મની સાથે નૌકાદળની સંધિ કરી જેનાથી વર્સેલ્સની સંધિના ભંગ માટે જર્મનીને ઉત્તેજન મળ્યું. તે જ રીતે જાપાનની મંચુરિયા પરની જીતને સ્વીકારી બ્રિટિશરો પોતાના આર્થિક હિતોનું રક્ષણ અને વેપારી ફાયદો લેવા માંગતા હતા. આ સમયે બ્રિટનની એશિયા આફ્રિકાનાં સંસ્થાનો પરની પકડ ઢીલી થતી જતી હતી. તેથી તેને સામ્યવાદના ફેલાવાનો ભય વધારે લાગ્યો. પરિણામે ફાસીવાદી સત્તાઓનો મૂળ હેતુ અને તેની વ્યૂહરચના સમજવવામાં બ્રિટન તદ્દન નિષ્ફળ ગયું.

ઈંગ્લેન્ડની જેમ ફ્રાંસને પણ એશિયા આફ્રિકાનાં સંસ્થાનોમાં પોતાની પકડ ઢીલી થતી લાગી અને તેને સુરક્ષાનો અભાવ લાગ્યો. તેની વિદેશનીતિ કોઈપણ પ્રકારે જર્મનીને શક્તિશાળી થતું અટકાવવાની હતી. આ માટે તેણે સામૂહિક સુરક્ષાના ભોગે પણ ઇટાલીની મિત્રાચારી મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

ટૂંકમાં, સામ્યવાદના ફેલાવાના ભયને લીધે લોકશાહી બ્રિટન અને ફ્રાંસે ઇટાલી, જર્મની અને જાપાન તરફ તૃષ્ટિકરણની નીતિ અપનાવી સત્તાસમતુલાને નષ્ટ કરી જેનું પરિણામ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પરિણમ્યું.

ચીન ઉપર જાપાનનું આક્રમણ

ચીનમાં આવેલો ખનીજસંપત્તિથી સમૃદ્ધ મંચુરિયાનો પ્રદેશ જાપાનને પોતાના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અનુકૂળ હતો. તેથી સૌથી પહેલાં જાપાને “દક્ષિણ મંચુરિયા રેલવે કંપની”ની સ્થાપના કરી મંચુરિયામાં રેલવે નાખવાની તૈયાર કરી. આ પ્રદેશનો વધારે લાભ મેળવવા જાપાને (1931) મંચુરિયા પર આક્રમણ કરી તેનો સંપૂર્ણ કબજો મેળવ્યો. ત્યારબાદ ચીનના અન્ય પ્રદેશો મેળવવા આક્રમક પગલાં ભર્યાં. ચીન દ્વારા રાષ્ટ્રસંઘમાં આ બાબતે ફરિયાદ થઈ પરંતુ રાષ્ટ્રસંઘ જાપાન સામે કોઈ શિક્ષાત્મક પગલાં લઈ શક્યું નહિ.

આગળ જતાં જાપાને મંચુરિયામાં ‘મંચુકુઓ’ નામનું અલગ રાજ્ય બનાવી ત્યાં ‘પૂતળા સરકાર’ ની સ્થાપના કરી. તે રાજ્ય કે સરકારને માન્યતા પણ આપી. એટલું જ નહિ તેની સાથે અલગ સંધિ પણ કરી ત્યાં પોતાનું લશ્કર તથા રાજકીય અને આર્થિક સલાહકાર રાખવાની માંગણી કરી અને અન્ય સગવડો પણ મેળવી લીધી.

ઈથોપિયા પર ઇટાલીનું આક્રમણ

પૂર્વ આફ્રિકામાં આવેલા ઈથોપિયા ઉપર ઇટાલીએ (1896માં) આક્રમણ કરી પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો

પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ત્યારે હબસી પ્રજાને કારણે ઇટાલી સફળ થઈ શક્યું નહિ. ત્યારબાદ (1928માં) “કાયમી મિત્રતા અને મધ્યસ્થતા”ની સંધિ કરી છતાં ઇટાલી અહીં કાંઈ છૂટ મેળવી શક્યું નહિ. ત્યારે જાપાન અને જર્મની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી ઇટાલીએ બળના પ્રયોગ દ્વારા આક્રમણનો નિર્ણય કર્યો. એક ઇટાલિયન સૈનિકની (ઓક્ટોબર, 1935) હત્યાને નિમિત્ત બનાવી તેણે ઇથોપિયા પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ઇથોપિયાના શાહ-હેઇલે રાષ્ટ્રસંઘમાં ફરિયાદ કરી. રાષ્ટ્રસંઘે ઇટાલીને ‘આક્રમણકાર’ જાહેર કર્યું. છતાં રાષ્ટ્રસંઘના કેટલાક દેશોએ ઇટાલીને આર્થિક મદદ શરૂ રાખી. છેવટે (1936) ઇટાલીના લશ્કરે ઇથોપિયા ઉપર ઝડપી આક્રમણ કર્યું ત્યારે ઇથોપિયાના શાહે નાસીને ઈંગ્લેન્ડમાં આશરો લીધો. છેવટે ઇટાલીએ ઇથોપિયા પર સંપૂર્ણ કબજો મેળવીને તેને ઇટાલીના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધું અને ઇટાલીના વડાને ઇથોપિયાના સમ્રાટ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો.

વૈશ્વિક બનાવોમાં નાઝી-જર્મનીની ભૂમિકા

જર્મનીમાં સરમુખત્યાર હિટલરે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ અહીંની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા નાઝી પક્ષની સ્થાપના કરી. બહુ જ થોડા સમયમાં આક્રમક પગલાં ભરી, જર્મનીને મુશ્કેલીમાંથી ઉગારી અનેક સિદ્ધિઓ મેળવી, જર્મનીની પ્રજાનું જીવન પરિવર્તન કર્યું. હિટલરે સત્તા પર આવતાં જર્મનીમાં નાઝી વિચારસરણી પ્રમાણે યુરોપીય સત્તા સાથેના સંબંધોમાં પરિવર્તન કર્યું. પોલેન્ડ સાથે મિત્રાચારી અને બિનઆક્રમણની દસ વર્ષની સંધિ કરી જેથી પોલેન્ડ પરથી ફાંસનું રાજકીય વર્ચસ્વ દૂર થયું. નાઝીવાદના વિચારને અટકાવવા રશિયાએ પેરિસની શાંતિ-સમજૂતીમાં જે ફેરફારની માંગણી કરી હતી તે જતી કરી. વર્સાઈની સંધિ પ્રમાણે રાજકીય સરહદો જે નક્કી થઈ હતી તે બાબતે ફાંસને ટેકો આપ્યો. આજ સુધી ઝેકોસ્લોવિયા, રૂમાનિયા અને યુગોસ્લાવિયા વચ્ચેની જે એકતા હતી તે નબળી પડી. ઑસ્ટ્રિયા અને હંગેરીને પોતાની સત્તા નીચે રાખવા માટે ઇટાલીએ જર્મન વિરુદ્ધના મોરચાને સમર્થન આપ્યું. ફાંસ અને ઇટાલી નજીક આવે તો યુગોસ્લાવિયાના કેટલાક પ્રદેશ પર ઇટાલીની સત્તા સ્થપાય તેના ભયે યુગોસ્લાવિયાએ ઇટાલી વિરુદ્ધમાં જર્મનીને ટેકો આપવાનું શરૂ કર્યું. હિટલર અને નાઝી પક્ષથી બચવા (1935) સોવિયેટ રશિયા અને ફાંસ વચ્ચે તેમજ સોવિયેટ રશિયા, ફાંસ અને ઝેકોસ્લોવિયા વચ્ચે રક્ષણાત્મક કરાર થયા. આમ, સામ્યવાદ અને લોકશાહી વિચાર ધરાવતાં રાષ્ટ્રો નાઝી જર્મનીના ભયે નજીક આવ્યાં. પરિણામે વિશ્વની મહાસત્તાઓના સંબંધોએ નવું સ્વરૂપ લીધું. પરંતુ બહુ જ થોડા સમયમાં આ સત્તા-સંબંધોનું નવું સ્વરૂપ નાઝીની આક્રમક નીતિના કારણે નષ્ટ થયું.

‘કોમિન્ટર્ન’ .. વિરોધી કરાર

રશિયામાં ક્રાંતિ (1917) પહેલાંથી (1919) સુધીમાં રશિયામાં ત્રણ સામ્યવાદી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા ‘કોમિન્ટર્ન’ (કામદાર પક્ષનું આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન) સ્થપાયું. તેનું ધ્યેય રશિયામાં સામ્યવાદનું રક્ષણ કરવું અને વિશ્વમાં સામ્યવાદી વિચારસરણીનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાનું હતું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી વિશ્વ સામ્યવાદી અને લોકશાહી એવી બે પરસ્પર વિરોધી વિચારસરણીમાં વહેંચાઈ ગઈ ત્યારે લોકશાહી દેશોએ આ કોમિન્ટર્નની પ્રવૃત્તિને અટકાવવા માટે વિશ્વમાં સામ્યવાદના ફેલાવાને રોકવા કે તેની સામે રક્ષણ મેળવવા તેના વિરોધમાં કરાર કર્યા, જેમાં અમેરિકાની પ્રેરણાથી ઉત્તર એટલાન્ટિકના કિનારાના પ્રદેશોનું સંગઠન (1949) - ‘નાટો’ (NATO) દક્ષિણ પૂર્વના એશિયાના દેશોના રક્ષણ માટે ‘સીઆટો’ (SEATO 1954) ત્યારબાદ ઈંગ્લેન્ડ, આરબ સંઘ અને અમેરિકાએ કેન્દ્રીય કરારના ‘સેન્ટો’ (CENTO) ની રચના કરી. જોકે આના પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ વધારે તંગ બની અને આ કરારમાં નહીં જોડાયેલાં રાષ્ટ્રો બિનસલામતી અનુભવવા લાગ્યાં.

મ્યુનિચ કરાર

ઉગ્રવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી વૃત્તિ ધરાવનાર હિટલર સમગ્ર વિશ્વ પર જર્મન પ્રજાનું આધિપત્ય જમાવવા ઇચ્છતો હતો. તેથી જર્મનીમાં તેણે વિશાળ જર્મન રાષ્ટ્રના સર્જન માટે ઉગ્ર આક્રમક નીતિ અપનાવી. જર્મનીના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઝેકોસ્લોવિયામાં સુડેટનલેન્ડ નામનો પ્રદેશ ખૂબ ઉપયોગી હતો તેમજ અહીં જર્મન વસ્તીનું પ્રમાણ પણ વધારે હતું તેથી હિટલરે આ પ્રદેશ ઉપર પોતાનો દાવો રજૂ કર્યો. તેથી બ્રિટનના વડાપ્રધાન (ચેમ્બરલેન્ડ) અને ફાંસના

વડાપ્રધાન (દેલેદિયર) હિટલર અને મુસોલિનીને મ્યુનિચ (જર્મન શહેર) ખાતે મળ્યા. અહીં હિટલરે સુડેનલેન્ડ પર પોતાનો દાવો કરી કેટલીક શરતો મૂકી જે બ્રિટન અને ફ્રાંસના વડાપ્રધાને ઝેકોસ્લોવિયાની સંમતિ વગર જ સ્વીકારી લીધી. આ સમજૂતીને મ્યુનિચ કરાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમજૂતીને પરિણામે હિટલરે જર્મન વસ્તીવાળા ઝેક પ્રદેશનો સંપૂર્ણ કબજો મેળવ્યો પરિણામે ઝેકોસ્લોવિયાનું કોઈપણ જાતના સબળ વિરોધ વગર પતન થયું.

મ્યુનિચ સમજૂતીના પરિણામે ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેન્ડની સરમુખત્યારશાહી માનસ ધરાવતી સત્તા સામેની નબળાઈઓ જાહેર થઈ અને હિટલરની સામ્રાજ્યવાદી, સરમુખત્યારશાહીને પોષણ મળ્યું. બહુ જ નજીકના ભવિષ્યમાં તેની આ જોડુકમીભરી સામ્રાજ્યવાદી નીતિએ સમગ્ર વિશ્વને બીજા વિશ્વયુદ્ધનું યુદ્ધમેદાન બનાવી દીધું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનાના હેતુઓ કયા હતા ?
- (2) ફ્રાંસીવાદની વિચારસરણીની વિશેષતા જણાવો.
- (3) નાઝીવાદના ઉદયનાં કારણો કયાં હતાં ?
- (4) વિશ્વસત્તા તરીકે જાપાનનો ઉદય કઈ રીતે થયો ?
- (5) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે આફ્રિકન રાષ્ટ્રોમાં કયાં પરિવર્તનો આવ્યાં ?

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) રાષ્ટ્રસંઘે કયા કયા સામાજિક સુધારા કર્યા ?
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ ઇંગ્લેન્ડમાં આવેલ પરિવર્તનો ટૂંકમાં લખો.
- (3) ન્યૂઝીલંડની નીતિ કોણે શા માટે અમલમાં મૂકી ?
- (4) તુષ્ટિકરણની નીતિ એટલે શું ?
- (5) કોમિન્ટર્નનું મુખ્ય ધ્યેય શું હતું ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કયારે થઈ ?
 (અ) 1820 (બ) 1920 (ક) 1939 (ડ) 1945
- (2) હિટલરે જેલવાસ દરમિયાન કયું પુસ્તક લખ્યું ?
 (અ) મારું ધ્યેય (બ) મારો દેશ (ક) મારો સંઘર્ષ (ડ) મારું સ્વપ્ન
- (3) સોવિયત સામ્યવાદી પ્રજાસત્તાક સંઘનું ટૂંકુ રૂપ દર્શાવો.
 (અ) યુ.એસ.એસ.એ. (બ) યુ.એસ.એસ.પી.એસ.
 (ક) યુ.એસ.એ.આર. (ડ) યુ.એસ.એસ.એ.આર.
- (4) ‘દક્ષિણ મંચુરિયા રેલવે કંપની’ ની સ્થાપના કરનાર રાષ્ટ્રનું નામ આપો.
 (અ) જાપાન (બ) જર્મની (ક) ચીન (ડ) ઝેકોસ્લોવિયા
- (5) સરમુખત્યારશાહી સામે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસની નબળાઈ કયા કરારથી છતી થઈ ?
 (અ) વર્સેલ્સની સંધિ (બ) મ્યુનિચ કરાર
 (ક) વાસો કરાર (ડ) સિમલા કરાર

